

Eddie van Roon

Dienstplicht en nationale integratie in de negentiende eeuw: de praktijk in Limburg

Een afgelegen provincie met landelijke dienstplicht

De negentiende eeuw en de dienstplicht zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. De legers met beroepsmilitairen waar monarchen voor de Franse revolutie naar eigen goedgevoelen hun dynastieke oorlogen mee voerden, verdwenen tijdens de napoleontische oorlogen van het toneel en maakten na 1815 geleidelijk plaats voor de massale legers met dienstplichtigen die het gezicht van de Eerste Wereldoorlog zouden bepalen. Het dienstplichtmodel dat gedurende de negentiende eeuw op het vasteland van Europa grotendeels in gebruik was, markeerde een overgangsfase in de wijze van legervorming. Er bestond dienstplicht, maar de jaarlijkse lichteningen waren beperkt en dienstplichtigen mochten zich laten vervangen. Van de provincies die het huidige Nederland vormen, maakte Limburg in 1798 als eerste kennis met deze vorm van dienstplicht. Het grootste deel van het grondgebied was in 1795 door de Fransen ingelijfd en gevoegd bij het departement Nedermaas, met Maastricht als hoofdstad. De rest van Nederland zou door de Fransen pas in 1810 worden geannexeerd en bleef daardoor tot dat jaar de dienstplicht bespaard.¹

Er was onder de Limburgse bevolking aanvankelijk veel verzet tegen de nieuwe staatseis, een inbreuk in het dagelijks leven die tot dan toe onbekend was. Er braken lokale opstootjes uit en veel jongens probeerden op de een of ander manier onder de dienstplicht uit te komen. Een groot deel van de Limburgse lappendeken van autonome vorstendommen, steden en heerlijkheden van voor de Franse tijd had wel gewapende burgerwachten in de vorm van schutterijen gekend, maar deze hadden naast hun taak de plaatselijke bevolking te beschermen vooral een folkloristisch en religieus karakter. De schutters oefenden bij de kerk en in de plaats waar ze woonden. Het was geen last schutter te zijn, veeleer een voorrecht. Het betekende immers dat hij midden in het sociale en kerkelijk leven van de gemeenschap stond. Hoe anders lag dat met de verplichting die de Franse staat introduceerde. De jongen die de pech had een lot te trekken dat hem tot militair maakte, moest huis en haard verlaten voor een staat die ver van zijn bed stond en die oorlogen voerde waar hij weinig van begreep. In de loop der jaren verdwenen wel de scherpe randjes van het verzet door gewinning en dwang van bovenaf met gendarmes, douaniers en strenge regelgeving. De bevolking ging de dienstplicht beschouwen als een noodzakelijk kwaad, vergelijkbaar met het betalen van belastingen.²

1 Met als uitzondering Zeeuws-Vlaanderen en een klein gedeelte van Noord-Brabant die ook in 1795 waren veroverd.

2 Joost Welten, *In dienst voor Napoleon's Europese droom. De verstoring van de plattelandssamenleving in Weert* (Leuven 2007) 338.

Net als de meeste Europese landen behield het Koninkrijk der Nederlanden, waar Limburg als nieuwe gevormde provincie in 1815 deel van ging uitmaken, vrijwel dezelfde vorm van dienstplicht als de Fransen hadden ingevoerd. Een opvallend kenmerk van dit dienstplichtmodel was de mogelijkheid van dienstvervanging (het remplaceren): iemand die was ingeloot kon zich voor veel geld laten vervangen door iemand die een niet dienstplichtig hoog nummer had getroffen (nummerverwisselaar), of door iemand van buiten de loting die geen verplichtingen meer had ten opzichte van het leger (plaatsvervanger).³ De mogelijkheid van vervangen was in het leven geroepen om de elite buiten schot te houden en de bittere dienstplichtpil zo voor kringen die enige politiek zeggenschap hadden te verzachten. Bovendien won de staat er mee omdat op deze manier hoge ambtenaren, artsen en onderwijzers voor het overheidsapparaat behouden bleven. De dienstplicht met dienstvervanging zou in Nederland tot 1898 blijven bestaan, daarna kwam de persoonlijke dienstplicht waarbij een ieder die een dienstplichtig nummer had getrokken ook zelf moest dienen.

De loting vormde een ander kenmerkend onderdeel van het dienstplichtmodel. Eerst moesten alle mannelijke ingezetenen van negentien zich in januari naar hun gemeentehuis begeven om zich daar te laten inschrijven. De maand daarop volgden lotingdagen waar alle ingeschreven jongens in persoon een lot mochten trekken, ongeacht of ze een gebrek of een recht op vrijstelling hadden. Daarna volgden de zittingen van de militieraad, een raad die besliste over vrijstellingen en medische geschiktheid van de jongens die zich hadden ingeloot en de dienstvervangers. Een derde kenmerk van dit dienstplichtmodel was dat het veel vrijstellingen en afkeuringen kende en dat slechts een gering percentage van het jaarlijks contingent jongens uiteindelijk in de kazerne moest dienen.

De Limburgse bevolking werd net als die in de rest van het land met deze vorm van dienstplicht geconfronteerd. Wel waren er verschillen omdat de Limburgers de staatseis niet alleen eerder ondergingen, maar er ook onder meerdere regimes mee te maken kregen. Zo koos Limburg in de jaren 1830 tijdens het conflict tussen Nederland en België de kant van de Belgen.⁴ In de negen jaar dat in beide landen jarenlang duizenden manschappen langs de grenzen waren gemobiliseerd, stond een aantal Limburgse dienstplichtigen aan de kant van de grens van de zuiderburen opgesteld.⁵ En na 1839, toen Limburg weer bij Nederland ging horen, was er voor een deel van de Limburgse dienstplichtigen

3 In het navolgende wordt met een remplaçant of dienstvervanger zowel een nummerverwisselaar als plaatsvervanger bedoeld.

4 Limburg met uitzondering van Maastricht en Sint Pieter, met het belangrijke fort, die Nederland en Oranje trouw bleven.

5 In een aantal studies, bijvoorbeeld in: E.W.G. Lemmens, *Aan vorst en vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet: Limburgse politici in Den Haag 1839-1918* (Amsterdam 2004) 43, staat dat er geen miliciens uit Nederlands-Limburg werden opgeroepen in de periode dat het gebied onderdeel uitmaakte van België. Maar in het Regionaal Historisch Centrum Limburg (RCHL) zijn in het archief van het Provinciaal Bestuur Limburg de lotingsregisters 1830-1839 van de Limburgse gemeenten terug te vinden. Deze registers zijn in 1846 door België overgedragen. Navraag bij het Centrum leert dat een (klein) deel van de lotelingen daadwerkelijk in Belgische krijgsdienst is opgeroepen.

een aantal decennia een dubbele dreiging om bij een conflict betrokken te raken. Limburg ging, op Maastricht en Venlo na, vanaf 1839 namelijk ook deel uitmaken van de Duitse Bond: een federale bond van Duitse vorsten en stadsstaten, waar Willem I als Hertog van Limburg lid van werd. De vorstenbond had een eigen leger waar Limburg een door de jaren heen verschillend aantal van tussen 850 en 1500 man, vrijwilligers aangevuld met dienstplichtigen, aan moest leveren.⁶ Het Limburgs contingent kon in tijd van oorlog door de Duitse bond worden gemobiliseerd, maar maakte in vreedetijd onderdeel uit van het Nederlandse leger. Het contingent zou uiteindelijk nooit door de Duitse bond onder de wapens worden geroepen en bestond tot 1866, toen de Bond door een conflict tussen Pruisen en het Habsburgse Keizerrijk uit elkaar viel.

Toen Limburg vanaf 1867 een provincie werd als alle andere Nederlandse provincies, hadden de inwoners dus al bijna zeventig jaar ervaring met de dienstplicht, maar daarvan hadden ze er slechts een beperkt aantal onder alleen een Oranjevorst beleefd. Het doel van deze studie is om na te gaan hoe de bevolking van de verre grensprovincie, die zo'n verbrokkeld verleden had gekend, omging met de militaire verplichting van een Nederlandse staat die zowel in fysiek als mentaal opzicht ver van haar bed stond. Werd de dienstplicht in Limburg als een zwaardere last beleefd dan in de rest van het land en was hierdoor de neiging om aan de dienstplicht te ontsnappen in Limburg het grootst? In het navolgende zal naar een antwoord op deze vraag worden gezocht aan de hand van een beschrijving van de vele manieren waarop de staat en de Limburgse bevolking met elkaar in aanraking kwamen tijdens de drie belangrijke rekruteringsmomenten die de dienstplicht in de negentiende eeuw kende: de loting, dienstvervangende en uitspraken van de militieraad over vrijstellingen en afkeuringen. De focus zal hierbij liggen op de legale en illegale mogelijkheden die Limburgse lotelingen tijdens de rekruteringsstadia hadden om aan de dienstplicht te ontsnappen en of zij die mogelijkheden anders benutten dan hun collega-lotelingen in de rest van het land.

Onkunde en onwil bij de registratie

De rekrutering voor de nationale militie was in 1815 al snel na de komst van Willem I van staatswege bij wet georganiseerd. In de wet werd precies vastgelegd wie in de militie moest dienen. Twee latere militiewetten uit 1817 en 1861 brachten weinig verandering in de wijze van rekruteren. De uitvoering van de wetten lag grotendeels bij de provinciale- en gemeentebesturen, die daar hun handen vol aan hadden. In een hoofdartikel van een Limburgse provinciale krant uit 1893 dat een lans brak voor de burgemeesters, ze zouden slecht betaald worden voor veel en zwaar werk, werden niet toevallig vooral de werkzaamheden in het

6 Over dienstplichtigen in het bondscontingent: NA, archief ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 3326, brief Gouverneur Hertogdom Limburg 4 september 1854. In deze brief wordt gevraagd of 124 miliciens van het Limburgsch bondscontingent ook voor de jaarlijkse inspectie in aanmerking komen. Zie ook: Verslag Handelingen van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal 1862-1863, 298, 300, 301 en 314.

kader van de militiewet genoemd: 'men neme de militiewet met haar nasleep van besluiten en maatregelen van bestuur - zonder twijfel ene rijkswet. Het gansche jaar door houdt de militiewet den Burgemeester in beslag'. Zo moest hij de inschrijfregisters bijhouden, de lotingen meehelpen organiseren en zorg dragen voor allerlei attesten die nodig waren voor vrijstellingen en afkeuringen. En als dan eindelijk het moment van inlijving was aangebroken kon de burgemeester: 'soms eenige uren ver, een troep jongelieden gaan afleveren en zich bewegen tussen remplaçantenbazen, plaatsvervangers en een minder delicaat publiek, een zingend en tierend massa volks'.⁷ De lokale overheden waren door de beperkte financiële middelen van de staat, het analfabetisme en een gebrek aan communicatiemiddelen, onmisbaar in het rekruteringsproces.

Het lokale karakter bleek ook uit het voorschrift dat iedere gemeente in evenredigheid met haar bevolking, of na 1861 het aantal gemeentelijk ingeschrevenen voor de militie, een bepaald contingent manschappen moest afleveren. Aan de loting ging daarom een verplichte inschrijving in het gemeentehuis vooraf. De jongens, ouders of voogden dienden zich in persoon op het gemeentehuis te melden, of anders een derde schriftelijk te machtigen. Als de inschrijving werd verzuimd of vergeten wachtte afhankelijk van de ernst van het vergrijp een forse boete.⁸ Het gebeurde geregeld dat lotelingen door onwetendheid en onkunde verzuimden om zich te laten registreren. Maar ook de autoriteiten lieten nog wel eens een steekje vallen. De burgerlijke stand, die in 1795 door de Fransen in Limburg was ingevoerd, werd door de autoriteiten gebruikt als controle op de inschrijvingen. Aan de hand van de registratie van geboorten werd nagegaan of de leeftijd van de ingeschrevenen klopte en of er misschien leeftijdgenoten waren die hadden verzuimd. In deze beginjaren vertoonde deze registratie nogal wat onvolkomenheden, waar burgers soms zelf een handje bij hielpen door bijvoorbeeld een geboorteaangifte te vergeten of een verkeerde naam op te geven. In Frankrijk kwam het zelfs tot in de jaren 1870 nog voor dat jongens om de dienstplicht te ontlopen bij de geboorteaangifte als meisje werden opgegeven.⁹ Fouten in de burgerlijke stand en in de inschrijfregisters voor de nationale militie bezorgden plaatselijke autoriteiten ieder jaar veel extra werk.

De gemeenten probeerden foutieve registratie zelf op te sporen, maar daarnaast speelde sociale controle een belangrijke rol. De plaatselijke bevolking had het recht inschrijvingsregisters te controleren en maakte daar ook gebruik van. Zo diende een zekere F. Bessems uit Cadier en Keer een bezwaarschrift in bij Gedeputeerde Staten van Limburg. Hij protesteerde omdat een plaatsgenoot, een zekere Leveau, een overleden zoon had ingeschreven. Bessems, wiens zoon een dienstplichtig nummer had getrokken, vond dat de loting vanwege de niet alledaagse fout in het inschrijfregister ongeldig moest worden verklaard.

7 *De Nieuwe Koerier*, 11 april 1893.

8 Militiewet 1817, artikel 53. Staatsblad 1817, no 1.

9 Eugen Weber, *Peasants into Frenchman. The Modernization of Rural France 1870-1914* (Stanford California 1976) 296.

Brief van een dienstplichtige uit Maastricht die diende in het regiment 'chasseurs-voltigeurs' van de Franse keizerlijke garde. Collectie RHCL.

Gedeputeerde Staten van Limburg stelde hierop een onderzoek in en schreef een brief aan de burgemeester van Cadier en Keer. De burgemeester antwoordde geïrriteerd op de vragen van Gedeputeerde Staten:

spoedig ontboden wij den vader Leveau, uit het gehucht Sint-Antonius-bank, deel makende van deze gemeente om hem te hooren, hoe hij die aangifte had kunnen doen ter inschrijving van één overledene; welke ons dienaangaande zeide: 'Dit heb ik bij vergissing zeker gedaan, ik heb mijn oudere zoon bedoeld en wist niet eens den ouderdom mijne kinderen - zulks kan een ongeleerde wel gebeuren enz. enz. meer onzin niet ten deze passende', zoo is dan de inschrijving gedaan van Leveau, Mathijs, Christiaan, welke reeds van den 30 januarij 1870 overleden was, doch onzes inziens kon dit geen invloed op de loting uitoefenen en minder voor den zoon van Bessems, die no 4 geloot heeft, of er nu 11 of 12 ingeschrevenen aan de loting deelnamen, was voor hem om het even.¹⁰

Bovendien had de wethouder die voor de overleden Leveau had geloot een hoog en dus niet dienstplichtig nummer getrokken. De burgemeester kon het niet laten zijn brief te eindigen met de opmerking dat de knecht Bessems waarschijnlijk was opgestookt door zijn baas Pieter Spronck, een notoire praatjesmaker.

¹⁰ RHCL, archieven provinciaal bestuur 1814-1913 04.01, nr. 9775, brief burgemeester Cadier en Keer 16 februari 1878.

De fout bij een inschrijving kon overigens net zo goed bij een plaatselijk bestuur liggen als bij een onwetende burger. Zo liet de Commissaris van de Koning, Jhr. Joseph van der Does de Willebois, in 1869 een onderzoek instellen naar de reden waarom een zekere Ludwig Kohlen uit het gehucht Echterbosch in dat jaar niet was ingeschreven. Het onderzoek illustreert hoe slordig en amateuristisch het er soms in de gemeentehuizen aan toe kon gaan.¹¹ De herinnering van de verantwoordelijke wethouder, Meeuwissen:

het geheugt mij wel, dat ik op een Heiligen dag na de Hoogmis het zal den 6 januari 1868 wel geweest zijn ... op de open wachtplaats op het stadhuis, eenige personen aantrof, aan wie ik vroeg: 'wat of hen beliefde', waarop zekeren Cuijpers, vader, mij antwoorde 'dat hij gekomen was om zijn elders wonende zoon als loteling voor de militie te doen inschrijven, en dat het ook het doel was van eenige jongelui die hij mij aanwees, maar dat niemand op de secretarie was!'

Vervolgens had Meeuwissen de namen van de jongens opgeschreven en hij kon zich herinneren dat zich onder de jongens iemand uit Echterbosch had bevonden. Hij meende ook nog te weten dat hij de notities later aan de gemeente-secretaris had gegeven.¹²

Op de vraag van de Commissaris van de Koning waarom alle door hem genoteerde jongens uiteindelijk in het register waren opgenomen en uitgesproken Ludwig niet, antwoordde Meeuwissen:

Ik acht dat het is geweest, omdat hij in de geboorteregisters dezer gemeente niet voorkomende, noch in de bevolkingsregisters ingeschreven zijnde, als wanneer alle achterblijvende en trage in te schrijven lotelingen tot meerdere voorzorg in de dagen van januarij aan huis door een gemeente ambtenaar of bediende worden opgezocht als komende op geen lijst voor - niet is kunnen opgezocht worden.

Het antwoord geeft een goed beeld van het intensieve contact dat plaatselijke besturen en inwoners als gevolg van de militiewet hadden, maar geeft ook aan hoe belangrijk de burgerlijke stand en in dit geval het bevolkingsregister was. Ludwig was in Pruisen (Havert) geboren, maar woonde al sinds achttien jaar in de Echterbosch, waarvan zestien jaar bij zijn moeder. Waarom de jongen niet in het bevolkingsregister was ingeschreven, was een raadsel 'dat gaat het begrip van de Wethouders te boven', schreven de wethouders van Echt in een laatste brief over deze kwestie. In navolging van de burgemeester gaven de wethouders het advies om de jonge Kohlen niet te beboeten. Hij had volgens hen te goeder trouw gehandeld en was de dupe geworden van misverstanden en fouten. De wethouders konden het niet laten op te merken dat de inwoners van Echterbosch wel erg laks en onverschillig konden zijn als het om inschrijving voor de militie ging. De 'Bosschenaren', aldus de wethouders, meenden genoeg gedaan

11 RHCL, archieven provinciaal bestuur 1814-1913, nr. 9775, brief burgemeester Echt 16 februari 1869.

12 *Ibidem*, brief wethouder Meeuwissen 27 februari 1869.

te hebben als ze zich maar even op het raadhuis hadden laten zien en lieten: 'de rest over aan de regering of aan de goede God, die alles wel in orde zullen brengen'.¹³

De inschrijving verliep door al de onkunde en slordigheden dus niet altijd even probleemloos. Niet voor niets toonde een landelijk onderzoek van het ministerie van Justitie uit 1826 aan dat verreweg de meeste boetes voor overtredingen van bepalingen in de militiewet betrekking hadden op de inschrijvingen. Het onderzoek was uitgevoerd op verzoek van Willem I die aan de minister van Binnenlandse Zaken had laten weten dat hij ontevreden was over de snelheid waarmee in de verschillende provincies overtredingen op de militiewet voor de rechtbank werden gebracht. Hij vroeg daarom aan de minister of in overleg met zijn collega van Justitie onderzoek kon worden gedaan naar de redenen van die vertragingen.¹⁴ Mr. C.F. van Maanen, minister van Justitie en rechterhand van Willem, won hierop inlichtingen in bij de gouverneurs in de provincies. Uit de antwoorden bleek dat 113 van de 116 overtredingen die in de noordelijke provincies van het Verenigd Koninkrijk waren begaan, betrekking hadden op het niet inschrijven in de militieregisters. De verdeling over de verschillende provincies blijkt in tabel 1.

Provincie	Percentage van de ingeschrevenen	Aantal overtredingen	Percentage van de overtredingen
Groningen	6,5	-	0,0
Friesland	8,0	14	12,5
Drenthe	2,5	-	0,0
Overijssel	7,0	2	2,0
Gelderland	12,0	22	19,5
Utrecht	5,0	-	0,0
Noord-Holland	15,0	8	7,0
Zuid-Holland	17,5	36	32,0
Zeeland	5,0	3	2,5
Noord-Brabant	14,0	6	5,5
Limburg ²⁵	7,5	22	19,5
Totaal	100,0	113	100,0

Tabel 1. Overtredingen in Nederland wegens het niet inschrijven in de militieregisters in 1826.¹⁶

13 *Ibidem*, brief wethouders Echt 17 maart 1869.

14 NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 2075, Minister Biza aan minister Justitie 31-1-1828.

15 Gebaseerd op NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 2079, overzichten bij brief minister van Justitie 4 april 1828 en Staat afloop van de lichte voor de nationale militia 1826.

16 De overtredingen in het latere Belgische deel van Limburg zijn weggelaten (dankzij het overzicht van de gouverneur waarin ook de woonplaatsen van de daders staan, konden de boetes over de beide delen worden verdeeld). Belgisch- en Nederlands-Limburg kenden toen ongeveer evenveel inwoners. Het totaal aantal ingeschrevenen voor Limburg was 3313 en is daarom in dit overzicht gehalveerd.

In verhouding tot het percentage ingeschrevenen (7,5 procent) had Limburg een groot aandeel (19,5 procent) in de overtredingen. Het opmerkelijke verschil geeft voedsel aan de veronderstelling dat de lotelingen hier meer dan elders aan de dienstplicht probeerden te ontsnappen, omdat ze zich niet tot nauwelijks met het koninkrijk verbonden voelden. Maar het is de vraag in hoeverre het verzuim om in te schrijven een aanwijzing is voor een gering enthousiasme voor de dienstplicht. Fouten konden immers het gevolg zijn van onkunde en een aantal boetes zal daarom ten onrechte zijn opgelegd. Daarnaast is het mogelijk dat de autoriteiten opzettelijke overtredingen niet konden bewijzen omdat slimme daders hun verzuim aan onkunde toeschreven. Bovendien is het aantal overtredingen in provincies als Zuid-Holland en Friesland ook hoog. Wel is het opvallend dat de Limburgse cijfers beter passen bij die voor de Zuidelijke Nederlanden (het huidige België), waar nauwelijks binding met het koninkrijk bestond. Het zuiden kende toen weliswaar meer inwoners en het aantal ingeschrevenen lag daarom ongeveer een derde hoger dan in het noorden, maar er werden maar liefst twee en een halve keer meer boetes (281) uitgedeeld dan in het noorden.

Een dag vol spanning en volksvermaak

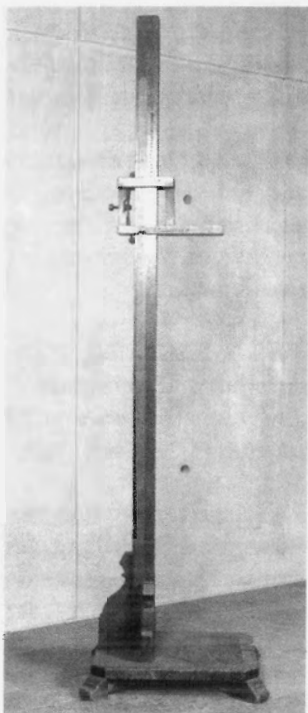
De loting was het tweede en belangrijkste stadium in het proces dat bepaalde wie wel of niet in de militie moest dienen. Het beeld waarmee de burger in deze eeuw opgroeide was de drukte en spanning van de lotingdagen; niet alleen in het gemeentehuis, de school of de herberg waar de jonge mannen hun nummer trokken, maar ook in de kroegen en op straat waar de uitslag werd gevierd of het verdriet werd verdronken. De loting maakte indruk en was volgens de memoires van een inwoner van het aan de noordgrens met Limburg gelegen plaatsje Boxmeer in zijn jeugd zelfs een geliefd spel:

ook was er het lokaal voor de loting en vaak genoeg hebben wij moeten zien, hoe er daarbij misbruik van sterke drank gemaakt werd. Als wij de loting speelden, werd een nummer gemaakt, dit op de pet gespeld, de pet op een oor getrokken, gezongen, gezwaaid, gewaggeld en gevallen, dan had men geloot.¹⁷

Nog in 1906 stuurde een zekere Jos uit Brunssum een uitgebreide brief over de loting die hij dat jaar in Heerlen had meegemaakt aan zijn broer die naar de Verenigde Staten was geëmigreerd. Hij schreef hoe de lotelingen uit Brunssum 's morgens vroeg de Heilige Mis hadden bijgewoond en vervolgens vol goede moed naar Heerlen waren vertrokken. Na de loting had hij met twee ooms en lotgenoten uit Brunssum en Hoensbroek een stevige borrel in een Heerlens café gedronken. Op de weg terug ging Jos met de andere jongens uit Brunssum: 'zooals vroeger het gebruik was de eene herberg in, de andere uit'. Bij de laatste kroeg: 'kwamen ze ons met trom en fluit afhalen ... en kwamen zoo met veel

17 A.E. van Beurden, *Schetsen uit de geschiedenis van Boxmeer* (Amersfoort/Boxmeer 1933).

Meetlat voor de militaire keuring. Limburgs Museum Venlo.

plezier om 4 uur te huis aan, en vermaakten ons den geheele avond tot 10 uur'.¹⁸

De dag van de loting was in de negentiende eeuw uitgegroeid tot een speciale dag die ook in de volgende eeuw de gemoederen bezig bleef houden. Het was een dag die met zijn drukte, drank en plaatselijke gebruiken vergelijkbaar was met een jaarlijkse kermis of jaarmarkt. De loting voor de nationale militie vond plaats in februari, en vanaf 1893 in oktober. Voor elke gemeente werd afzonderlijk geloot en een ieder die daarbij betrokken was, kon persoonlijk een nummer trekken. Als de loteling verhinderd was, diende in eerste instantie zijn vader, moeder of voogd hem te vervangen en als ook zij niet wilden of konden, dan moest het lot worden getrokken door de burgemeester of ambtenaar die de gemeente van betrokkene vertegenwoordigde. Het overgrote deel van de lotelingen trok echter zelf zijn lot. Opmerkelijk is dat ook veel jongens die al wisten dat ze een vrijstelling kregen of afgekeurd zouden worden, de keuze maakte om zelf te loten. In een eerder artikel in dit jaarboek over het verband tussen de levensstandaard en de lengte van Limburgse lotelingen toonde W.J.M.J. Rutten aan de hand van een steekproef aan dat van de 2.630 Limburgse lotelingen ingeschreven tussen 1815 en 1912 er slechts 416 (15,8 procent) hun nummer door een gemachtigde lieten trekken.¹⁹ Dat is een opvallend laag percentage in vergelijking met eigen steekproeven in lotingregisters in het westen van het land.

¹⁸ SHCL, doc 51, brieven van en aan Limburgse emigranten in de Verenigde Staten.

In de steden Den Haag, Leiden en het platteland daaromheen, Delft en Goes kwam ongeveer een kwart van de lotelingen niet opdagen. De Limburgers hechtten er blijkbaar nog meer waarde aan om zelf te loten dan jongens in het westen van het land al deden.

De Britse historicus David M. Hopkin geeft in een proefschrift over de dienstplicht in Lotharingen een sacramentele betekenis aan het in persoon loten. Volgens hem accepteerde de loteling symbolisch het recht van de staat om over zijn lot te beslissen door in persoon een nummer te trekken en het vervolgens aan de overheidsfunctionaris, de onderprefect te overhandigen:

As in oaths and in tests in other initiations, he demonstrated his obedience to the initiator and the authority he represented. It was done before a congregation of representatives of authority, including those from his own community, who were witnesses to his acceptance and who were thus buttressed in their own authority.²⁰

De onderprefect speelde volgens Hopkin bij dit alles een rol die kan worden vergeleken met die van een officiant, een priester in zijn bediening. Het belang van de lotingen, sacramentaal of niet, is ook in Nederland onmiskenbaar. Hier speelde een militiecommissaris de rol van onderprefect. Hij was een vaak oudere officier die geacht werd de regels strak te hanteren om bijgeloof in invloeden van buitenaf, maar ook bewuste manipulatie voor te zijn. Een gebeurtenis als in 1896 in Venlo was geen uitzondering. Burgemeester en Wethouders van de stad schreven in dat jaar een verslag over een voorval dat hun wenkbrauwen had doen fronsen. Een jongen met de achternaam De Man bleek aan de loting te hebben deelgenomen onder de letter D omdat hij als Deman was ingeschreven in plaats van onder de letter M. Naar aanleiding van het voorval concludeerden burgemeester en wethouders:

Overigens moet het niet bevreemden, dat hij die een ongunstig nummer heeft geloot, indien hij een zogenaamd rechtskundig adviseur kan vinden, die hem voorspiegelt, dat de loting, die voor hem ongunstig uitviel, voor vernietiging vatbaar is, niet nalaat, hoe ongegrond dat advies ook zijn moge, de noodige stappen te doen, om die vernietiging te verkrijgen. Wij mogen echter niet ontveinzen, dat het ons onbegrijpelijk is, dat iemand op het denkbeeld is kunnen komen, om tegen een loting, waarbij zelfs niet de geringste onregelmatigheid heeft plaatsgehad, tot indiening van een dergelijk bezwaarschrift te adviseren.²¹

De lotingdagen brachten veel publiek op de been en waren podia voor collectief gedrag dat onschuldig, maar voor de plaatselijke autoriteiten ook bedreigend kon

19 W.J.M.J. Rutten, 'De levensstandaard in Limburg van de Franse tijd tot aan de Eerste Wereldoorlog. Een analyse van de lichaamslengte van Limburgse lotelingen', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XL* (Leeuwarden/Maastricht 1995) 137, 141.

20 David M. Hopkin, *Soldier and peasant in French popular culture 1766-1870* (Woodbridge 2003) 150.

21 RHCL, archieven provinciaal bestuur 1814-1913, nr. 9775, brief Burgemeester en Wethouders Venlo 16 januari 1896.

zijn. De grens tussen volksvermaak en politiek protest was niet altijd even makkelijk te leggen en incidenteel konden ook politieke motieven een rol spelen bij de opgewonden stemming tijdens de lotingen. Zo lieten de socialisten zich sinds de jaren zeventig in steeds grotere getale en luidruchtiger tijdens de lotingen horen. Dat gebeurde vooral in de grote steden in het westen van het land met het ronddelen van pamfletten, het verstoren van lotingen en inpraten op jonge deelnemers. In de dagbladen van het katholieke Limburg, waar de socialisten weinig voet aan de grond hadden, is niets van dergelijke socialistische agitatie terug te vinden, wat overigens niet wil zeggen dat het hier rustiger toeging. Ook in de Limburgse pers uit die jaren verschenen geregeld berichten over ongeregelde lotelingen tijdens lotingen. Zo is in *Het Nieuwsblad van Roermond* op 22 februari 1879 te lezen dat lotelingen uit Bocholtz aan het café de Oude Geul een ware verwoesting hadden aangericht, 'waarna zij te Wittem, als het ware een winkel totaal hebben leeg geplunderd. Tegen een en ander is proces verbaal opge maakt'. En *De Nieuwe Koerier* schrijft in 1888 over twee lotelingen uit Zwartbroek die in een herberg drank eisten. De herbergier, die geen drankvergunning had, weigerde beslist. De twee gooiden daarop boos de ruiten van de herberg in en mishandelden *en passant* de veldwachter. Een andere loteling had ondertussen op een andere plek in het dorp zonder reden een onschuldige bakkersknecht mishandeld. Later op de dag arresteerde een veldwachter en twee marechaussees één van de daders, 'waarbij de politie met steenen en zelfs rioolroosters begroet werd'.²² Dergelijke excessen kwamen regelmatig voor. In 1894 wist dezelfde krant bijvoorbeeld over de gebeurtenissen in Roermond te melden:

Ter gelegenheid van de loting was het vrij rumoerig in de stad. Hier en daar zag men zingende troepjes trekken, op eenige plaatsen werden glasruiten verbrijzeld en er ontstond op menig plaats twist, waar de politie handelend moest optreden. Ernstige feiten hebben zich niet voorgedaan.²³

Ook in de maanden tussen de loting en de definitieve gang naar de kazerne lieten de toekomstige soldaten soms van zich horen. Zo kende Maasbree de plaatselijke traditie van de 'eierjongen' die tot ver in de twintigste eeuw (1966) in gebruik bleef. De goedgekeurde dienstplichtigen ontmoetten elkaar in het plaatselijk café en gingen een week lang met een grote mand en klaroen de boer op om eieren in te zamelen. Het gebruik dateerde nog uit de tijd van Napoleon en de opbrengst van de opgehaalde eieren was oorspronkelijk bedoeld als aanvulling op de karige soldij die de ingelotenen ontvingen.²⁴ De eieren waren een variatie op een thema, want dergelijke optochten kwamen niet alleen in Maasbree voor. Zo beschrijft de Duitse historica, Ute Frevert, een vrijwel identiek tafereel, maar dan wel zonder eieren, in Württemberg:

22 *De Nieuwe Koerier*, 9 februari 1888.

23 *De Nieuwe Koerier*, 27 oktober 1894.

24 Ton van Reen, *Achterom Binnen. Limburgers in de twintigste eeuw. 100 jaar Limburg in foto's, interviews en verhalen* (Zutphen 2003) 128-129.

Im württembergischen Rottenburg gingen die zum Militär Ausgehobenen einen oder einige Tage vor Ihrem Eintritt in die Kaserne in Begleitung von Kameraden im Dorf herum und heischen von Bekannten und Verwandten eine Gabe. Dabei wird entweder getrommelt oder mit einer Trompete geblasen.²⁵

Aan al deze gebruiken lag de eigen leefwereld van de lotelingen en niet een bewust protest tegen autoriteiten ten grondslag. Zo richtte de baldadigheid zich vooral op onschuldige passanten als de bakkersknecht uit Zwartbroek en medelotelingen uit andere plaatsen. De onderlinge rivaliteit tussen dorpen in de deels nog lokaal georiënteerde gemeenschap was groot en de lotingdag met zijn drank en opwinding werd vaak beschouwd als een mooie gelegenheid om bestaande dorpsveten uit te vechten.²⁶ Een andere verklaring voor het gedrag van de lotelingen is het belangrijke gevolg dat inloten voor de portemonnee had: de arme loteling kon zich niet als nummerverwisselaar aanbieden en de meer welgestelde loteling moest, als hij wilde, gebruik maken van een dure remplaçant. Bovendien werd aan de loting een grote symbolische waarde gehecht en zij groeide in de negentiende eeuw uit tot een ritueel dat de overgang van kind naar volwassenheid markeerde. In Limburg verschilde deze symbolische waarde van de lotingen niet van die in de rest van Nederland en de omringende landen. Overal wilden de deelnemers aan de lotingen opvallen en gezien worden, en net als bij andere overgangsrituelen ging de loting gepaard met groepsgedrag, lawaai, geweld, drank en regionale tradities. De plaatselijke bevolking tolereerde het gedrag van de lotelingen als de ontknoping van maandenlange spanning. Het idee dat lotingen gebruikt kon worden als uiting van direct protest tegen de autoriteiten was in Limburg sinds de tijd van Napoleon op de achtergrond geraakt en nieuw politiek protest van socialisten kwam hier tijdens lotingen aan het eind van de eeuw niet voor.

Een ongelijke verdeling van de dienstplichtlast door vrijstellingen

Een ander kenmerk van het negentiende-eeuwse dienstplichtmodel was de ongelijke verdeling van de dienstplichtlast. Landelijk ging ongeveer eenderde deel van de jongens in dienst. De meerderheid werd vrijgeloof, kreeg een vrijstelling of werd afgekeurd. Daarnaast liet een gedeelte dat er het geld voor had zich nog eens vervangen. De politiek-culturele elite bleef grotendeels buiten schot, blijkt uit persoonlijke en familiearchieven en (auto)biografieën of levensbeschrijvingen. In de archieven is soms nog een verdwaalde akte van plaatsvervangings terug te vinden, maar in (auto)biografieën en levensbeschrijvingen is vrijwel nergens iets geschreven over hoofdpersonen die in hun carrière en/of studie ernstige vertragen ondervonden door een verplichte dienst onder de wapenen. In drie willekeurig geraadpleegde biografieën van bekende Limburgers uit die

25 Ute Frevert, *De kazernierte Nation. Militärdienst und Zivilgesellschaft in Deutschland* (München 2001) 229.

26 Zie mijn artikel: 'De recruitering voor de nationale militia in Zuid-Holland 1880-1900', *Historisch tijdschrift Holland*, 26 (1994), 151-170, aldaar 158.

tijd: die van de katholieke politicus en staatsman Charles Ruijs de Beerenbrouck, de socialist Willem Vliegen en de architect Pierre Cuypers, zijn bijvoorbeeld alleen in de laatste biografie enkele zinnen aan de dienstplicht gewijd.²⁷ De Roermondse architect, die uit een artistieke maar verder eenvoudige familie van ambachtslieden kwam, had blijkbaar niet het geld om een dienstvervanger te nemen. Hij moest daarom onder de wapens bij de infanterie in Breda. Zijn dienstitijd werd echter verkort omdat vooraanstaande kennissen een verzoekschrift indienden.²⁸ Ruijs de Beerenbrouck was enig zoon en daardoor vrijgesteld van de dienstplicht en Vliegen zal als eenvoudige arbeider, als hij het al had gewild, niet aan een remplaçant hebben gedacht. Ook hij bleef echter buiten de dienst omdat zijn oudere broer al soldaat was.

In de vooraanstaande kringen bleef de kazerne over het algemeen dus een onbekend terrein. De last moest worden gedragen door de Limburgse lotelingen die nauwelijks konden worden gemist door hun families in de strijd om hun bestaan. Het is moeilijk iets te zeggen over de gevoelens die deze ongelijke verdeling van de dienstplichtlast bij ingelotenen opriep. Van hen zijn nauwelijks brieven en geen levensbeschrijvingen bewaard gebleven. Eén van de uitzonderingen vormt een brochure uit 1870 van een boer uit de omgeving van Sittard die zichzelf 'een gewezen Limburgsch milicien' noemde. Hij schreef teleurgesteld over zijn inloten:

Ik viel in de loting. De zoon van onzen grondeigenaar ook, alle burgers zijn immers gelijk voor de wet. Hij trok zich vrij, ik daarentegen trok er mij tot over de ooren in. Dat is zoo 's werelds loop.²⁹

Naast sociale afkomst zorgden ook andere leefomstandigheden tussen de stad, met een verouderde industrie of vervuilde grachten, en het platteland, waar het leven ook zwaar maar wel gezonder was, voor scheve verhoudingen. De kans op uitloten was bijvoorbeeld groter in landelijke provincies als Friesland, Gelderland en Limburg dan in stedelijke provincies als Zuid-Holland en vooral Noord-Holland. De slechte hygiëne en woonomstandigheden in de grote steden van deze twee provincies zorgden voor een groter aantal vrijgestelden wegens een lichaamsgebrek of een te geringe lengte dan op het platteland. Een jongen uit het landelijke Limburg had daardoor een grotere kans om uit te loten dan een jongen uit het westen van het land. Aan de hand van de verslagen over de afloop van de lichteningen voor de nationale militie³⁰ is voor de jaren 1870-1890 nagegaan hoe de vrijstellingen in Limburg zich verhielden tot die in de rest van het land (tabel 2).

27 M.J.L.A. Stassen, *Charles Ruijs de Beerenbrouck. Edelman-staatsman, 1873-1936* (Maastricht 2000). J. Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994). A.J.C. van Leeuwen, *Pierre Cuypers. Architect 1827-1921* (Zwolle 2007).

28 Van Leeuwen, *Pierre Cuypers*, 12.

29 *Schetsen uit het soldatenleven van een gewezen Limburgsch milicien* (Sittard 1870) 7.

30 Verslagen van de afloop van de lichteningen voor de nationale militie 1870-1890 in de staatscouranten over deze jaren.

	Overig Nederland		Limburg	
Ingeschreven	676.108		44.988	
Vrijgesteld wegens:				
Te klein	26.405	3,9%	1.285	2,9%
Lichaamsgebrek	51.194	7,6%	2.854	6,3%
Overige redenen	270.270	40,0%	16.201	36,0%
Blijven over	328.239	48,5%	24.648	54,8%

Tabel 2. *Vrijstellingen voor de dienstplicht in Nederland 1870-1890*

Het blijkt dat de kans van de Limburger op een vrijstelling, zowel door geringe lengte,³¹ lichaamsgebreken en overige vrijstellingen, waarmee vooral broederdienst en enig zoon worden bedoeld, lager lag dan het landelijk gemiddelde. Aan de ene kant had een loteling uit Limburg dus de mazzel dat hij in een provincie mocht loten waar een hoog nummer vaak geen dienst onder de wapens inhield. Aan de andere kant zal de teleurstelling des te groter zijn geweest voor de Limburgse pechvogel die toch een nummer trok dat dienstplicht betekende.

De verleiding voor de Limburgse loteling of zijn omgeving om na een ongelukkige loting het geluk dan maar een handje te helpen door een ziekte voor te wenden of documenten te vervalsen, lag op de loer. Het bovenstaande overzicht wijst er, gezien het lage aantal afkeuringen en vrijstellingen, echter niet op dat dergelijke praktijken in Limburg gebruikelijker waren dan elders.³² Het kwam tot ergernis van de Commissaris van de Koning zelfs voor dat lotelingen een gebrek uit onwetendheid of schaamte niet bij de militieraad aangaven. In een brief aan de burgemeesters in de provincie drong hij er bijvoorbeeld in 1870 bij hen op aan dat zij lotelingen die zichtbaar ongeschikt waren voor de dienst moesten aansporen om zich bij de militieraad te melden:

Het behoeft geen betoog, dat inlijving van personen, die wegens ziekte of gebreken ongeschikt zijn voor de krijgsmacht, leidt tot nuttelooze kosten voor het Rijk niet alleen, maar tevens, in den regel, tot onzekerheid en teleurstelling voor hen, die de aan de beurt van oproeping liggende hoogere nummers hebben getrokken, en tot omslag van werk dat vermeden kan worden.³³

Er is dus weinig aanleiding om te veronderstellen dat jongens in Limburg meer dan elders in het land trachtten door simulatie van ziekten en gesjoemel met lengte of documenten onder de dienstplicht uit te komen. Hierboven stelden wij vast dat er in Limburg relatief veel verzuim plaatsvond bij de inschrijving en werd een verband gelegd met de vermeende neiging van Limburgse jongens om

31 Zie hierover: Rutten, 'De levensstandaard in Limburg'.

32 Zie ook mijn artikel: 'Twee eeuwen dienstplichtvermijding. Lotelingen die een gokje waagden', *Historisch Nieuwsblad* 5/1 (1996) 8-10.

33 RCHL, archieven provinciaal bestuur 1814-1913, nr. 10038, brief Commissaris van de Koning 12 december 1870.

"Wat droevig lot, 'k moet onder de soldaten. Adieu, vergeet mij niet!" Uit: H. Conscience, *De loteling* (Antwerpen 1850). Tekening: Ed. Dujardin.

zich aan de dienstplicht te onttrekken. Dit vermoeden wordt hier niet bevestigd. Bij het verhoudingsgewijs lage percentage vrijstellingen in Limburg moet wel de kanttekening worden gemaakt dat de percentages natuurlijk weinig zeggen over het aantal mislukte pogingen om via sjoemelen met de lengte, simulatie van ziekten of vervalsing van documenten aan de dienstplicht te ontsnappen.

Tot 1861 was er overigens nog een andere niet onbelangrijke ontsnappingsroute: het huwelijk. In de tijd van Napoleon was het in Frankrijk niet ongewoon geweest dat jongens van negentien trouwden met weduwen van in de 60, 70 en soms wel 80 jaar oud om maar buiten het leger te blijven.³⁴ In het Koninkrijk der Nederlanden van Willem I konden jongens volgens het burgerlijk wetboek trouwen als het achttiende jaar ten volle was bereikt. Dit gaf de toekomstige milicieu een jaar lang de gelegenheid een huwelijk te sluiten om onder de dienstplicht uit te komen. Deze mogelijkheid is niet onopgemerkt gebleven, maar de angst voor een omvangrijk misbruik, die aanvankelijk bij de autoriteiten leefde, bleek niet gegrond. Althans, dit blijkt uit informatie die de minister van Binnenlandse Zaken op aandringen van de koning in 1820 bij de gouverneurs van de koning inwon. De aanleiding hiervoor was dat van de lichte uit het jaar 1819, 285 ingeschrevenen getrouwd waren, een aantal waar de minister en de koning hun vraagtekens bij zetten. Het onderzoek leerde dat de achterdocht niet helemaal terecht was. Het ging in principe slechts om 125 man, omdat 160 van hen bij nader inzien ouder waren dan 19 jaar. Verder bleek uit de antwoorden van de gouverneurs dat huwelijken wel gebruikt werden om militieplicht te ontlopen, maar dat in verreweg de meeste gevallen een veroorzaakte zwangerschap de reden van het vroegtijdige huwelijk was. Opvallend is dat er in Limburg geen huwelijken voor de militieplicht werden genoteerd. Ook uit de jaarlijkse staten van de afloop der nationale militie blijkt dat de lotelingen uit de provincie zelden tot nooit trouwden voordat ze aan hun militieplicht hadden voldaan. In Limburg werd het huwelijk blijkbaar niet gebruikt als middel om aan de dienstplicht te ontkomen.

De militieraad, met als voorzitter een lid van Provinciale Staten en verder een gemeenteraadslid, een hoofdofficier van de landmacht, een officier van gezondheid en een burgerlijk geneeskundige, was verantwoordelijk voor de uitspraken over vrijstellingen. De zittingen van de militieraad werden opnieuw ervaren als spannende en belangrijke gebeurtenissen. Vooral voor de jongens die een 'twijfelnummer' hadden getrokken waren de uitspraken van belang. Hun toekomst als burger of soldaat hing immers af van het aantal vrijstellingen dat aan plaatsgenoten werd verleend. De te kleine en afgekeurde lotelingen moesten daarom niet alleen rekening houden met wantrouwige autoriteiten, maar ook met de afgunst van een medelotelingen en hun ouders. Hoe meer jongens werden afgekeurd, hoe eerder een hoger nummer aan de beurt kwam. De sociale controle van dorps- of stadgenoten speelde daarom, net als bij de inschrijvingen, een grote rol. Er zijn in de negentiende eeuw in Limburg heel wat bezwaren aangetekend tegen vrijstellingen van medelotelingen. Zo zijn in het archief van het provinciaal bestuur tussen 1867 en 1898 440 bezwaren tegen uitspraken van de militieraden terug te vinden. Hiervan waren er 120 afkomstig van dorps- of stadgenoten.³⁵

34 A. Forrest, *Napoleon's Men. The Soldiers of the Revolution and Empire* (Londen 2002) 174.

35 RHCL, archieven provinciaal bestuur 1814-1913, nr. 10039-10042, ingediende bezwaren tegen uitspraken van de militieraden en de daarop genomen beslissingen 1865-1913, nr. 10039-10042.

ER BIEDEN ZICH AAN:
Twee Jongelingen,
om als **Plaatsvervangers** bij de *Nationale Militie* te dienen.

Belanghebbenden vervoegen zich in persoon
of met *franco brieven* onder letter **S. M.** aan
het Hulppostkantoor te Stevensweert.

Advertentie uit het Nieuwsblad van Roermond, 3 maart 1877. Collectie historische kranten, Gemeentearchief Roermond.

Een bezwaarschrift als dat van Jan Koops, rijksveldwachter in Mook en Middelaar, was niets bijzonders in die tijd. Zijn zoon was tijdens de loting in 1869 nummer zes ten deel gevallen, waardoor hij oorspronkelijk nog net buiten de dienst was gebleven. De zoon van de geneesheer van het plaatsje, een zekere Henri Giesbers, was in eerste instantie minder gelukkig geweest en had het dienstplichtig nummer vijf getrokken. Toch moest de zoon van Koops alsnog in dienst omdat Giesbers werd afgekeurd. Koops nam dit niet en schreef in zijn bezwaarschrift over de afkeuring:

Hetgeen mij verwondert voor komt om reden den gezegden heer Giesbers voor de loting naar een Rampelezant of eenen nommerverwislaar heeft vernomen. Daardoor komt mij deze afkeuring eigenaardig voor te meer omdat wij nooit het minste van zijne bijziendenheid in de school of in de kerk hebben kunnen bespeuren. En den gezegden Henri Giesbers is toch onderwijzer. Weshalve ik met eerbied verzoek eenen herkeuring volgens de bestaande wet.³⁶

In 1871 schreef de werkmans Hubert Reinders uit Meerssen een ander bezwaarschrift dat betrekking had op maar liefst drie lotelingen uit die plaats. Zijn zoon had nummer 24 getrokken en dacht niet in dienst te hoeven. Maar omdat de drie lotelingen waren afgekeurd bleek zijn nummer alsnog militieplicht in te houden. Twee lotelingen waren afgekeurd omdat hun gezichtsvermogen onvoldoende was en de derde op grond van een gebrek aan een voet. Reinders was het hier niet mee eens. Zo liep volgens hem een jongen, die vanwege zijn voet was afgekeurd en landbouwer was, nog iedere dag over omgeploegd land en over slechte wegen zonder er last van te ondervinden. Dit kon volgens Reinders worden bevestigd door drie getuigen uit de plaats.³⁷ Wanneer er een mogelijkheid

³⁶ *Ibidem*, nr. 10038, bezwaarschrift 22 maart 1869.

³⁷ *Ibidem*, nr. 10039, bezwaarschrift 23 maart 1871, exl. 24 maart 1871.

was om regulier buiten de dienst te blijven, liet men die kans niet aan zich voorbij gaan, ook als dit het verraad van een buurt- of dorpsgenoot betekende. De vele Limburgse bezwaarschriften tegen afkeuringen van medelotelingen zullen de autoriteiten niet slecht zijn uitgekomen en tonen aan dat dienstplichtigen vindingrijk konden zijn als het op een afkeuring aankwam, hoewel niet aantoonbaar vindingrijker dan in andere provincies.

Limburgse remplaçanten

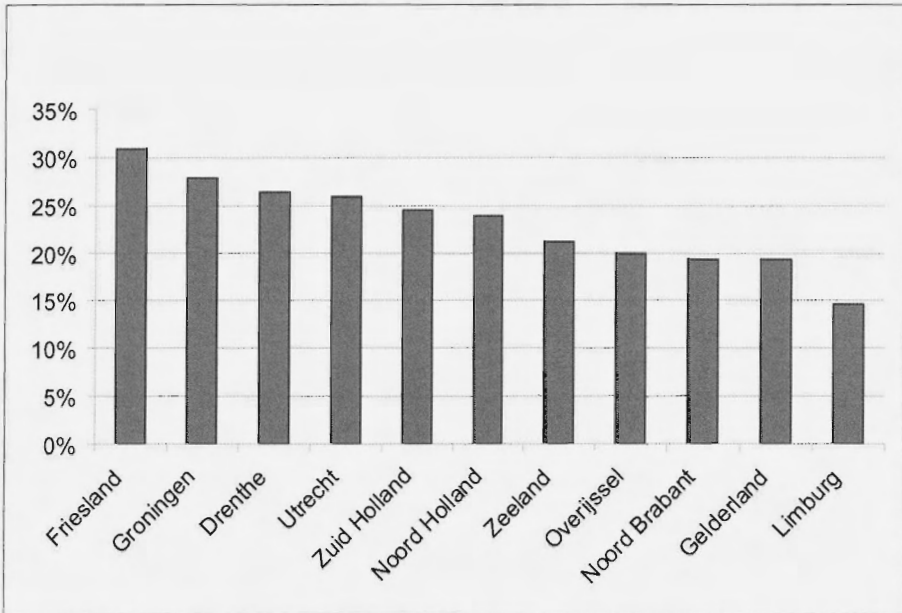
Dienstvervanging was in de praktijk en als symbool een niet weg te denken onderdeel van het negentiende-eeuwse dienstplichtmodel en heeft bijna de hele eeuw bestaan. Jaarlijks bleken werklozen, ambachtslieden, arbeiders en dagloners uit de land- en tuinbouw bereid de plaats in te nemen van zonen van rijke ouders, maar ook van zonen van minder welgestelde boeren en middenstanders die via betaling in termijnen, verzekeringen of kunstgrepen aan het benodigde geld kwamen. Op de remplaçantenmarkt werden beide partijen bij elkaar gebracht door een bemiddelingsbranche. Tussenpersonen ronselden plaatsvervangers en nummerverwisselaars en sloten namens ouders die hun zoon lieten vervangen contracten en notariële akten.

In de Franse tijd waren dergelijke bemiddelaars verboden, omdat ze er niet voor terugdeinsden binnen het leger te infiltreren om aan de voor hun handel benodigde manschappen te komen: potentiële remplaçanten werden tot desertie aangemoedigd, fraude en misbruik door vervalsing van certificaten, en druk op burgemeesters en onderprefecten kwam geregeld voor. Bovendien overdreven de bemiddelaars graag de verschrikkingen van de oorlog en het leger om de meer welgestelden, die twijfelden over een remplaçant, over de streep te trekken.³⁸ De Franse regering had begrijpelijkerwijs weinig op met deze zakenlieden, die met hun praktijken de rekruteringsmachine ondermijnden. Toch konden de autoriteiten niet voorkomen dat clandestiene tussenhandelaren actief bleven. Zij waren vaak herbergiers, wijnhandelaren of logementhouders, die het ronselen 'erbij deden', of oud-militairen die de markt kenden. Zo was er in de regio Weert in de napoleontische tijd een zeker Jean Frappier uit Venlo als tussenpersoon werkzaam. Hij had voor 1795 voor het Staatse leger geworven, maar was door de invoering van de dienstplicht brodeloos geworden. Het was natuurlijk verboden om dienstplichtigen van het Franse leger voor de Bataafse troepen te werven. Frappier zag al snel in dat de remplaçantenhandel een alternatief was.³⁹

De Nederlandse militiewetten van 1815 en 1817 verboden de bemiddelingsbranche niet langer en in de jaren daarop kon de branche tot bloei komen met alle uitwassen die daarbij hoorden. Louche figuren grepen hun kans. Naast individuele tussenpersonen waren er onderlinge waarborgmaatschappijen actief,

38 Bernard Schnapper, *Le remplacement militaire en France. Quelques aspects politiques, économiques et sociaux du recrutement au XIX siècle* (Parijs 1968) 25.

39 Welten, *Napoleons Europese droom*, 473-476.

Grafiek 1. Percentage dienstvervangers per provincie 1818-1829

die volgens hun statuten de intentie hadden om eerlijk te handelen. Maar het is de vraag of ze altijd net zo betrouwbaar waren als ze wilden doen geloven. Echt van de grond kwamen ze niet, omdat hun werkerrein door de wetgeving van voor 1861 beperkt was tot een provincie. Door deze onzekerheden binnen de bemiddelingsbranche kwam het nog geregeld voor dat iemand, met alle risico's van afpersing of desertie, zelf voor een plaatsvervanger zorgde.

Welke gevolgen hadden de wetgeving en het praktisch functioneren van de remplaçantenmarkt in deze jaren voor de vraag naar en het aanbod van dienstvervangers? De markt voor de tussenpersonen en waarborgmaatschappijen, betrouwbaar of niet, was tot de Belgische afscheiding zeer gunstig. Gemiddeld liet zich in de periode 1818-1829 landelijk 22,3 procent van de ingeloten vervangen.⁴⁰ Aan de hand van de verslagen van de afloop van de lichterij voor de nationale militia is voor deze jaren ook een vergelijking tussen de huidige Nederlandse provincies te maken (grafiek 1).

Het eerste dat opvalt aan dit overzicht, is de positie van Limburg als provincie met veruit het laagste percentage vervangingen.⁴¹ Terwijl in de drie noordelijke provincies meer dan 25 procent van de ingelotenen zich liet vervangen, kende Limburg gemiddeld slecht 14,6 procent vervangingen. Op het eerste gezicht lijkt de dienstvervanging als middel om aan de dienstplicht te ontsnappen in

⁴⁰ Het percentage is berekend aan de hand van de verslagen van de afloop van de lichterij voor de nationale militia 1818-1829 die zijn gevonden in: NA, 2.04.01 ministerie van Binnenlandse Zaken en 2.02.04 Kabinet des Konings. NA, 2.04.01 archief ministerie van Binnenlandse Zaken.

⁴¹ Het gaat hier om het toenmalige Limburg, dus het huidige Nederlands- en Belgisch-Limburg.

Limburg dus niet populair te zijn geweest. Uit een onderzoek van de minister van Binnenlandse Zaken uit 1827 blijkt dat de prijs van een remplaçant, die toentertijd per provincie sterk verschilde, in Limburg het laagst lag.⁴² Hier dient echter de kanttekening bij te worden geplaatst dat er misschien wel een sterke behoefte bestond aan een vervanger, maar dat het bij velen eenvoudig aan de middelen ontbrak om er een te kopen. De economische situatie was in ieder geval bepaald niet rooskleurig voor een bloeiende Limburgse remplaçantenmarkt. De provincie kende de laagste inkomens per hoofd van de bevolking, een gering aantal vermogende stedelingen, een beperkte middenklasse en een landbouw die werd gekenmerkt door keuterboeren met kleine gezinsbedrijven en nauwelijks kapitaalkrachtige herenboeren.⁴³ De betekenis van de middenklasse en rijkere boerenstand op de remplaçantenmarkt was minstens even belangrijk als die van de toelichte van rijken. Deze twee sociale groepen hadden er veel geld voor over om hun zonen niet te laten dienen in een krijgsmacht van proletariërs en landarbeiders en zo hun sociale status hoog te houden. Een andere factor die de handel in remplaçanten belemmerde was dat de afgelegen provincie in deze tijd nog nauwelijks een bemiddelingsbranche kende die vraag en aanbod bij elkaar kon brengen.

Het Limburgse percentage is overigens, net als bij de overtredingen voor het niet-inschrijven, minder opvallend als ook naar het gemiddelde percentage dienstvervangingen in de Zuidelijke Nederlanden wordt gekeken. Terwijl in de Noordelijke Nederlanden in de periode 1818-1829 gemiddeld 22,3 procent van de dienstplichtigen zich liet vervangen, was dat percentage in het zuiden 17,3 procent.

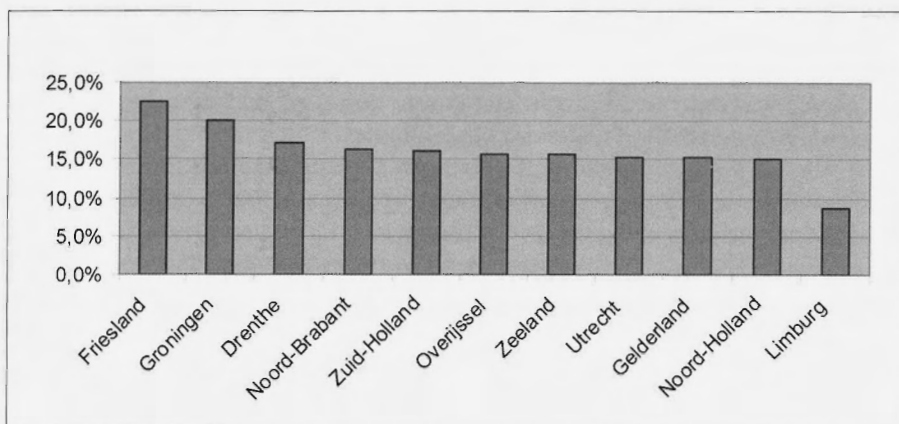
Het verschil toont dat aan de vraagzijde nationaal sentiment nauwelijks een rol kan hebben gespeeld als factor om van een remplaçant af te zien. In de Noordelijke Nederlanden, het deel van het land dat zich sterker bij het nieuwe koninkrijk betrokken voelde dan het zuiden, vonden de meeste vervangingen plaats. Hans Knippenberg en Ben de Pater komen in een studie over de eenwording van Nederland tot de conclusie dat de grootste verbondenheid met het vaderland in deze tijd kon worden gevonden bij protestanten die tot de gevestigde burgerij behoorden en in de steden van Holland woonden. Mensen met een regionale oriëntatie, waarvoor het begrip vaderland de minste betekenis had, waren uit de lagere standen afkomstige katholieken die op het platteland in de uithoeken van het land woonden.⁴⁴ Deze constatering staat lijnrecht tegenover het beeld dat het overzicht in grafiek 1 oproept: in het calvinistische noorden en westen van het land lieten juist grote groepen gevestigde burgers de dienstplicht aan zich voorbij gaan, terwijl in de katholieke grensprovincie Limburg procentueel gezien beduidend meer burgers zich in persoon bij de kazernepoort meldden.

42 NA, inv.nr. 2072, ministerie van Binnenlandse Zaken 13 december 1827.

43 Zie bijvoorbeeld: P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de Geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000) 414. Nick Bos, *Notabele ingezetenen. De ontwikkelingen in de Maastrichtse bovenlaag 1790-1890* (Brunssum 1995) 90 en 254.

44 Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland: schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988) 41.

Grafiek 2. Percentage dienstvervangers per provincie 1840-1861

Toen het noordoostelijk deel van het oude Limburg na het negenjarig intermezzo van 1830-1839 definitief een Nederlandse provincie werd, bleef het opvallend geringe percentage vervangingen in Limburg bestaan (grafiek 2).⁴⁵ De percentages in grafiek 2 geven aan dat de rol van het eerder genoemde bondscontingent dat Limburg in deze periode aan de Duitse bond moest leveren, weinig invloed uitoefende op de vraag naar remplaçanten. Misschien waren wel minder Limburgse jongens bereid zich als remplaçant aan te bieden vanwege de niet denkbeeldige grotere dreiging in een oorlog verzeild te raken dan in de andere provincies. In ieder geval vonden in Limburg jaarlijks slechts 8,7 procent vervangingen plaats, terwijl dat percentage in de daaropvolgende provincie met een laag percentage, Noord-Holland, 15,1 procent bedroeg. Het gat tussen Limburg en de overige provincies blijkt zelfs groter dan in de periode 1818-1830.

De militiewet van 1861 bracht grote veranderingen op de remplaçantenmarkt. Het werd de partijen op verschillende manieren makkelijker gemaakt. Zo waren de eisen die aan een plaatsvervanger werden gesteld minder zwaar dan daarvoor. Hij mocht tussen de 21 en 35 jaar oud zijn, en als hij als militair had gediend kon hij zelfs tot zijn 40e jaar worden toegelaten. De wet van 1817 had de maximum leeftijd nog bepaald op 30 jaar, en op 35 jaar voor een ex-milicien. Een andere belangrijke verandering die het makkelijker maakte om plaatsvervanger te worden was de vereiste lengte. De wet van 1817 had deze bepaald op 1,622 meter. Voor de wet van 1861 was 1,55 meter voldoende. Van deze minder strenge voorschriften ging zowel aan de vraag- als aanbodzijde van het remplaçantenstel een stimulerende werking uit. Maar belangrijker voor het functioneren van het remplaçantenstelsel na 1861 was het voorschrift over het rekruteringsgebied van de plaatsvervangers en nummerververselaars. De wettelijke bepaling werd geschrapt dat de plaatsvervanger minstens 15 maanden in de provincie van de geremplaceerde moest hebben gewoond. Hij mocht uit heel

45 Aan de hand van de verslagen van de afloop van de lichterij voor de nationale militie 1840-1861 in: NA, 2.04.03 ministerie van Binnenlandse Zaken en 2.02.04 Kabinet des Konings.

het land afkomstig zijn, als hij maar ingezetene was. De nummerverswelaar kon voortaan uit de hele provincie komen in plaats van uit dezelfde gemeente. Het gevolg was dat vervangingen niet langer lokaal gebonden waren en dat de regionale prijsverschillen nagenoeg verdwenen.

De nieuwe wetgeving had grote gevolgen voor de bemiddelingsbranche. Al snel kwamen nieuwe grote ondernemingen op de markt, die in organisatievorm verschilden van hun voorgangers. Zij bleven niet langer op provinciaal niveau steken, maar gingen landelijk opereren met vertegenwoordigers in verschillende provincies. In de eerste jaren na de wet van 1861 waren twee van de bekendste maatschappijen *Eendragt* en *Eendracht bindt*, die beiden hun hoofdkantoor in Den Haag hadden. In 1881 werd de eerste maatschappij omgevormd tot een naamloze vennootschap met als naam: *Verzekeringmaatschappij voor plaatsvervangende en nummerverswissing bij de Nationale Militie De Eendracht*. Het maatschappelijk kapitaal van de vennootschap bedroeg 200.000 gulden verdeeld in 200 aandelen van 1000 gulden.⁴⁶ Alle aandeelhouders waren tevens als militieverzekeraar voor de maatschappij werkzaam. Niet alleen in Den Haag, maar in het hele land was de wedijver tussen deze en andere militiemaatschappijen in de jaren 1870 groot. Dat blijkt wel uit de vele advertenties die militiemaatschappijen in die jaren in regionale dagbladen lieten plaatsen. Zo adverteerde *De Eendracht* in *De Nieuwe Koerier*.⁴⁷

Ook het archief van notaris I.W. Haenen uit Maastricht toont dat de maatschappijen landelijk opereerden. Het was wettelijk verplicht om een verbintenis te bezegelen met een notariële akte en de maatschappijen hadden vaak een vaste notaris in dienst.⁴⁸ De akten werden ondertekend door de gevolmachtigde zaakwaarnemer van de ouders van de jongen die zich liet vervangen en zo is na te gaan wie de remplaçantenmarkt in Limburg beheersten. Tussen 1880 en 1888 werd het merendeel van de akten ondertekend door de vertegenwoordiger van *De Eendracht* in Limburg, Petrus van Hedel uit Maastricht. Een andere maatschappij die actief was op de Limburgse markt, was de militieverzekeringsmaatschappij *De Hoop* uit Arnhem met een hoofdagent in Sittard, Antoon Vernooij. In 1888 besloten de belangrijkste militieverzekeringsmaatschappijen van dat moment, waaronder *De Eendracht* en *De Hoop*, te fuseren en ontstond de *NV Algemeene Nederlandse Militieverzekeringmaatschappij (ANMVM)*. De ANMVM was een succes en ook zeer actief in Limburg, zoals blijkt uit onder andere de akten van notaris Haenen. Van de 192 akten van plaatsvervangende of nummerverswissing die in zijn archief over de periode 1890-1898 zijn geraadpleegd, waren er maar liefst 132 mede ondertekend door een vertegenwoordiger van deze maatschappij. Er was in die jaren negentig ook een regionaal initiatief: de maatschappij *Limburgia*, die was opgezet door de eerder genoemde Vernooij van *De Hoop*. De maatschappij

46 *Staatsblad* 1881 Koninklijk besluit, nr. 104.

47 Zie *Nieuwe Koerier*, 7 en 10 februari 1877: 'Een ieder die voor zijnen Zonen of Pupillen wenscht deel te nemen bij de alom bekende en soliede Maatschappij "De Eendracht" zich onder de voordeligste conditiën kan wenden ten huize van CH. Nuchelmans, Café des BRASSEURS, Stationsplein'.

48 RHCL, 20. 242A, Notarissen ter standplaats Maastricht 1544-1905, 2.200, Haenen I.W.H.

NATIONALE MILITIE.

Bij deze heeft ondergeteekende de eer, de ingezetenen dezer stad of elders te berichten, dat bij de ophanden zijnde **LOTINGEN**, eenieder die voor zijne Zonen of Pupillen wenscht deel te nemen bij de alom bekende en soliede Maatschappij »**DE EENDRACHT**» zich onder de **voordeeligste conditiën** kan wenden ten huize van Ch. **NUCHELMANS**, *Café des BRASSEURS*, Stationsplein.

Diegenen, welke genegen zijn zich als **plaatsvervangers** of **nummervervisselaars** te stellen, kunnen zich aan bovenstaand adres wenden.

Roermond, 6 Februari 1877.

Ch. NUCHELMANS.

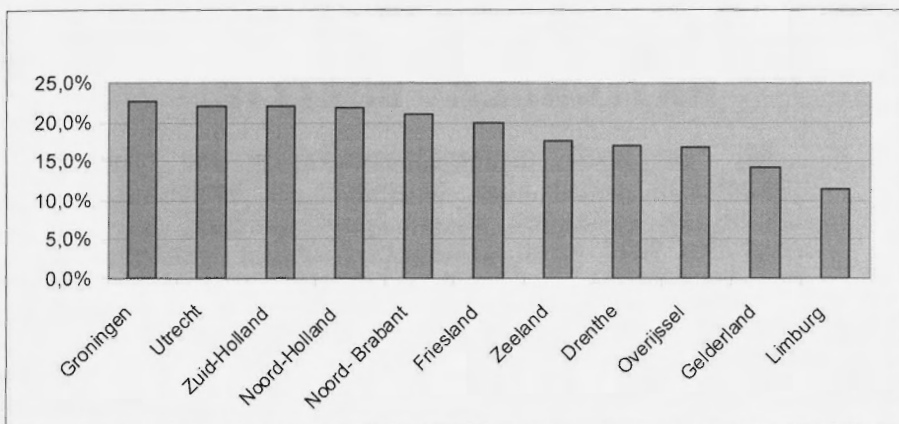
Advertentie uit het Nieuwsblad van Roermond, 2 februari 1877. Collectie historische kranten, Gemeentearchief Roermond.

wist volgens de akten 26 overeenkomsten af te sluiten en was daarmee geen echte concurrent voor de ANMVM. Het aantal ouders dat zelfstandig een notariële akte afsloot en dus geen gebruik maakte van de bemiddelingsbranche was in deze jaren met acht personen te verwaarlozen.

De grote militiemaatschappijen hadden de Limburgse markt dus stevig in handen en ouders zochten niet langer zelf. Maar het optreden van deze maatschappijen had niet alleen consequenties voor de vraagzijde, ook het aanbod van Limburgse plaatsvervangers en nummervervisselaars onderging wijzigingen. Op het eerste gezicht veranderde er weinig en bleef Limburg in de periode 1880-1898 met 11,4 procent de provincie waar de minste vervangingen plaatsvonden (grafiek 3).⁴⁹

De percentages in grafiek 3 zeggen veel over de provinciale vraag, maar weinig over het provinciale aanbod. Sinds 1861 mochten plaatsvervangers immers uit het hele land afkomstig zijn. Een onverwachte bron, het archief van notaris W.J.M. de Bas, die in Den Haag de contracten namens de grote maatschappijen *De Eendracht* en later de ANMVM verzorgde, toont een grote animo onder Limburgse jongens om in het westen van het land als plaatsvervanger te dienen. Op zijn kantoor meldden zich ieder jaar in de maand april grote aantallen boerenknechten uit Limburg en andere landprovincies om hun

⁴⁹ De percentages zijn berekend aan de hand van de verslagen van de afloop van de lichteering voor de nationale militie 1881-1898 in de Staatscourant.

Grafiek 3. Percentage dienstvervangers per provincie 1881-1898

handtekening of kruisje onder een akte te zetten. Het toenemende aandeel van de plattelandbewoners had een belangrijke economische oorzaak. Sinds het eind van de jaren 1870 teisterde een landbouwcrisis het land. De invoer van grote hoeveelheden graan, vooral vanuit Amerika, leidde tot scherpe prijsdalingen. Het aantal arbeidsplaatsen in de landbouwsector daalde snel door de verminderde inkomsten en omdat de boeren versneld overgingen tot mechanisatie en rationalisatie om de crisis het hoofd te bieden. Vooral losse arbeidskrachten waren genoodzaakt andere bestaansmiddelen te zoeken en plaatsvervanging was één van de alternatieven. Voor een groeiende groep werkloze jonge landarbeiders en boeren won de hoge premie en de zoektocht naar een ander bestaan het van de angst voor het kazerneleven in de stad. Zij meldden zich in steeds grotere getale bij de provinciale agenten van de militiemaatschappijen.

In 1880 bijvoorbeeld zetten 31 Limburgse jongens, onder andere Hendrik Kleijnen, dienstknecht te Amby en Hubertus Gerardus Wetzels, dagloner te Margraten, hun handtekening of kruisje onder een akte die hen plaatsvervanger maakte voor een persoon uit de Haagse regio. Deze laatste hoefde zelf niet te verschijnen, omdat een vertegenwoordiger van de militieverzekeringsmaatschappij namens hem ondertekende. In totaal werden bij notaris De Bas dat jaar 76 akten van plaatsvervanging ondertekend.⁵⁰ De bedragen die de toekomstige plaatsvervangers ontvingen lagen tussen de 500 en 650 gulden, een enorme som geld voor een landarbeider, die zijn jaarsalaris ruim oversteeg. Overigens werden deze bedragen niet in één keer maar in termijnen uitbetaald. De dag van ondertekening van de akte moet een speciale gebeurtenis voor deze Limburgse jongens zijn geweest. De wachtkamer van het kantoor van De Bas in de Wagenstraat 32, een levendige straat en slagader van de Haagse joodse buurt, zat vol met toekomstige Limburgse plaatsvervangers die waarschijnlijk

⁵⁰ Gemeentearchief Den Haag, notaris W.J.M. de Bas Jzn. 0373-01, nr. 2058.

Akkerman	14
Bouwknecht	4
Dagloner	34
Dienstknecht	73
Knecht	20
Landbouwer	40
Tuinier	2
Werkman	37
Totaal	244

Tabel 3. *Agrarische beroepen van Limburgse plaatsvervangers in Utrecht, 1870-1898*

hun eerste verre treinreis naar een grote stad in het westen van het land achter de rug hadden.⁵¹ Deze treinreis was pas sinds 1866 mogelijk toen de verbinding met het westen tot stand kwam via de spoorlijn van Venlo naar Eindhoven.⁵²

Er is nog een andere bron die de animo onder Limburgse jongens om plaatsvervanger te worden onderstreept. In het archief van de provincie Utrecht zijn registers van plaatsvervangings- en nummervisseling over de periode 1870-1898 bewaard gebleven.⁵³ Uit deze registers blijkt dat een minderheid van 47 procent van de in totaal 2388 plaatsvervangers afkomstig was uit de eigen provincie. Maar liefst 325 plaatsvervangers (13,6 procent) van daarbuiten kwamen uit de toch niet naast de deur gelegen provincie Limburg. De woonplaatsen van deze Limburgers waren merendeels plattelandsdorpen. Zo kwamen slechts vier plaatsvervangers uit Maastricht. De geregistreerde beroepen van de Limburgers waren grotendeels agrarisch (zie tabel 3). 81 procent was in de landbouw werkzaam. De 22 plaatsvervangers die als arbeider stonden geregistreerd, blijven hier buiten beschouwing. Arbeiders konden immers boerenarbeiders zijn maar ook een ambacht uitoefenen.

Het archief van de notaris I.W.H. Haenen uit Maastricht is een belangrijke vierde bron waaruit blijkt dat in deze jaren de plaatsvervangers vooral in de landprovincies waren te vinden en dat Limburg voor de militiemaatschappijen een belangrijke wervingsprovincie was geworden. Uit het archief blijkt dat er in de geraadpleegde 132 akten van plaatsvervangings- die de ANMVM tussen 1880-1898 liet opstellen slechts drie personen voorkomen die van buiten Limburg waren geworven.⁵⁴ Het Limburgse platteland was een belangrijke leverancier van plaatsvervangers geworden.

51 Gemeentearchief Den Haag, Adresboek Den Haag/Scheveningen 38e jaargang (1880-1881).

52 A.F. Manning, 'Reacties op de scheiding in Nederlands Limburg', in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen* (Leeuwarden/ Maastricht) 178.

53 Utrechts Archief, provinciaal bestuur 5512, Register van gedane uitspraken omtrent personen, die zich hebben aangeboden om als plaatsvervanger op te treden

54 RHCL, 20.242A, I.W.H. Haenen, 67j-67bb.

De betekenis van het dienstplichtmodel met vervanging voor Limburg

De snelheid waarmee Limburg veranderde van een provincie met weinig plaatsvervangende tot een geliefde rekruteringsprovincie voor de militiemaatschappijen, is een indicatie voor de belangrijke rol die economische en plaatselijke omstandigheden speelden bij het aanbod van dienstvervangers. Plattelanders bleken uit economische noodzaak bereid hun angst voor de 'ongodsdienstige' kazerne, met zijn verlokkingen van de stad, opzij te zetten. Dankzij moderne uitvindingen als de massamedia en de trein was het heel wat makkelijker om de weg naar de kazerne te vinden dan in het begin van de eeuw. Ook de vraag naar remplaçanten lijkt vooral door economische en plaatselijke omstandigheden te zijn bepaald. Limburg kende een opvallend laag percentage vervangingen in vergelijking met de andere Nederlandse provincies. Dat past in het algemene beeld van de vervangingspercentages per provincie, dat opvallend in tegenspraak is met het proces van nationale integratie zoals dat is beschreven door Knippenberg en De Pater. In de armere provincies die buiten de protestantse kern van het land lagen, bleek de bevolking eerder bereid de dienstplicht te vervullen dan in de welvarende, regeringsgetrouwe provincies in het noorden en westen. Deze tegenstelling lijkt vooral een gevolg van de manier waarop de bevolking de dienstplicht in de negentiende eeuw beleefde. De jongen die was ingeloot en geen vrijstelling of remplaçant had, behoorde tot een minderheid onder zijn leeftijdgenoten en zijn omgeving zag hem vooral als een pechvogel. De dienstplicht werd nog niet beschouwd als een plicht ten opzichte van volk en vaderland die iedereen, ongeacht zijn achtergrond, had te vervullen en dienstvervanging was daardoor niet gestigmatiseerd tot een onpatriottische daad. Bovendien heerste binnen bepaalde kringen het geloof dat ware vaderlandsliefde niet hoefde te worden getoond in vredetijd, maar in tijden van oorlog. Het conflict met de Belgen, dat veel studenten op de been bracht die in eigen vrijwilligerskorpsen dienden, is daarvoor een bewijs.

De persoonlijke dienstplicht van 1898 bracht arm en rijk onder de wapens en er ontstond een krijgsmacht die nationaal mag worden genoemd, hoewel door vrijstellingen nog steeds niet iedereen diende. De Eerste Wereldoorlog die zestien jaar later uitbrak, was van grote betekenis voor de rol van de dienstplicht in het nationale integratieproces. Zo had Limburg, dat kwetsbaar en bedreigd tussen de oorlogvoerende partijen lag, alle belang bij de Nederlandse neutraliteitspolitiek.⁵⁵ Er verbleven aan de grenzen van de provincie voor lange tijd grote groepen dienstplichtigen die de plaatselijke bevolking in contact brachten met onbekende zeden en gewoonten. Het gevolg van deze ontwikkelingen was een verandering in de beleving van de dienstplicht, waarbij trots en vaderlandsliefde steeds belangrijker werden. Het remplaçantenstelsel met de wantrouwige omgeving hadden afgedaan en plaatsgemaakt voor een referentiekader van vaders, ooms, neven en buurjongens die de dienstplicht als een normale onderbreking van hun levensloop beschouwden.

55 I. Schöffer, 'De betekenis van de revolutie van 1830 voor het Europees staatsbestel', in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen* (Leeuwarden/ Maastricht 1989) 12.

*Loteling Jan Breams toont zijn congé. Blind geworden tijdens de vervulling van zijn dienstplicht, mag hij door bemiddeling van zijn geliefde Trien de dienst verlaten. Uit: H. Conscience, *De loteling* (Antwerpen 1850). Tekening: Ed. Dujardin.*

Het dienstplichtmodel van voor 1898, met zijn beperkte lichten en remplaçanten, zorgde er ondanks zijn halfslachtig en weinig nationaal karakter wel voor dat de Limburgse bevolking in de negentiende eeuw op verschillende manieren met de staat in aanraking kwam. Het decentrale karakter van de wetgeving met zijn plaatselijke inschrijvingen, lotingen en mogelijkheden van sociale controle, bracht de staatseis dicht bij huis. Ook bleef de ontmoeting niet beperkt tot de relatief kleine groep jonge mannen die uiteindelijk in het leger moest dienen; vooral de Limburgse bevolking uit de lagere sociale klassen kreeg tijdens de rekrutering voor de militie op velerlei terrein met de dienstplicht te maken. De lotingdag groeide uit tot een dag vol met traditie en rituelen waar jong en oud naar uitkeken en was een belangrijke gebeurtenis, zoals onder andere blijkt uit een artikel in 1929, ruim dertig jaar na de afschaffing van de dienstvervangings, in de *Nieuwe Tilburgsche Courant*. Het artikel gaat over gebruiken in vroegere dagen. Naast de rituelen die met de bekende mijlpalen van het leven, geboorte, huwelijk en sterfte gepaard gingen, komt verder alleen de loting ter sprake. Volgens de krant werd deze 'gewoonlijk door bijgelovige praktijken voorafgegaan. De loteling of zijn familieleden - vooral de moeder - riepen verscheidene heiligen aan, stopten amuletten in de kleren, of togen ter beevaart'.⁵⁶ Hoewel de lotingdagen met veel drankmisbruik en geweld gepaard gingen, moet dit niet gezien worden als een protest, maar als een jaarlijks terugkerend ritueel dat het belang van de gebeurtenis benadrukte en de dienstplicht een plaats gaf in het dagelijks leven.

De lotingdagen verliepen in Limburg niet anders dan in de rest van Nederland en de buurlanden. Wel lijken Limburgers gezien hun massale opkomst tijdens de lotingen veel belang aan de gebeurtenis te hebben gehecht. Ook blijkt uit het voorafgaande niet dat ouders en lotelingen hier meer dan elders aan de dienstplicht probeerden te ontsnappen. Er werden genoeg pogingen gewaagd en de bezwaarschriften waarmee oorspronkelijk vrijgestelden hun afgekeurde medelotelingen alsnog probeerden in dienst te krijgen zullen voor menige dorpsrel hebben gezorgd. Toch lijken de pogingen om onder de dienst uit te komen, met uitzondering van overtredingen bij inschrijvingen in de eerste jaren van de militiewetgeving, niet meer te zijn voorgekomen dan in andere delen van het land.

De percentages dienstvervangingen op de remplaçantenmarkt lieten een tegenovergesteld beeld zien. Ze tonen het belang van economische en plaatselijke omstandigheden bij de keuze om aan de remplaçantenmarkt deel te nemen en bevestigen niet de veronderstelling dat de geringere integratie van Limburg in Nederland mogelijk tot het meer ontlopen van de dienstplicht leidde. In zijn dissertatie *Aan vorst en vaderland gehecht* uit 2004 suggereert Eric Lemmens een mogelijk verband tussen de neiging van Limburgers om belasting te ontduiken en de geringe nationale integratie. Hij schrijft dat belastingontduiking geen puur Limburgse aangelegenheid was, maar dat de mate waarin de bewoners van de provincie trachtten te ontkomen aan de hen opgelegde belastingplicht de

56 *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 27 juli 1929.

Een groepje ingekwartierde dienstplichtigen poseert voor de camera, ca. 1914. Fotocollectie SHCL.

meest ervaren belastinginspecteurs verbaasde.⁵⁷ Het gebruik van ontsnappingsmogelijkheden en het opvallend lage aantal dienstvervangingen in Limburg geven weinig aanwijzingen voor de veronderstelling dat nationale integratie een rol speelde bij de beleving van de dienstplicht, die andere belasting van de staat, maar dan in natura.

57 Lemmens, *Aan vorst en vaderland*, 293. Eugen Weber ziet overigens voor Frankrijk wel een verband tussen belasting- en dienstontduiking en een geringe nationale integratie. Zie Weber, *Peasants into Frenchmen*, 104-108. Hij baseert zich daarbij vooral op cijfers die de bekende Franse historicus Emmanuel Le Roy Ladurie in de jaren 1970 verzamelde over illegale dienstplichtontduiking (*draft evasion*) en zelfverminking in de periode 1819-1826. Het zijn niet dezelfde vormen van dienstplichtontduiking die hier aan bod zijn geweest. Zelfverminking kwam in Nederland in de eerste jaren van de dienstplicht incidenteel voor, maar hier zijn geen landelijke overzichten van bekend. Jaarlijks werd wel de categorie *ontbrekenden aan het aandeel in de provincie* in de verslagen van de afloop van de lichterding voor de nationale militie opgenomen. Hieronder bevonden zich dienstplichtigen die waren ondergedoken of over de grens waren gevlucht, maar de meeste jaren bestond het belangrijkste deel uit een gebrek aan geschikte lotelingen in gemeenten. Als een gemeente niet aan zijn quotum kon voldoen dan mocht dat namelijk niet aangevuld worden met lotelingen uit andere gemeenten. Het landelijk aantal ontbrekende manschappen verminderde van maximaal ongeveer 400 manschappen (zonder Limburg) tijdens het Belgisch conflict naar een kleine 200 manschappen in de jaren 1850 tot minimaal ongeveer 15 manschappen in de jaren 1890. De categorie ontbrekende manschappen is in deze studie niet aan bod gekomen vanwege het geringe jaarlijkse aantal en de onduidelijkheid welk deel onder hen daadwerkelijk uit dienstplichtontduikers bestond. Overigens lag ook dit jaarlijks aantal ontbrekende manschappen in Limburg, van waaruit een vlucht naar Pruisen/Duitsland of België relatief gezien toch makkelijk was, niet hoger dan in de andere provincies.

De Maastrichtse burgemeester L.J.B. van Oppen tijdens een van zijn vele toespraken, 1924. Uit: Ach Lieve Tijd, Twintig eeuwen Maastricht (Maastricht 1994-1996).